

BOZKIR KÜLTÜRÜNDE AT VE PRJEVALSKIY ATI'NIN BU KÜLTÜRE KAZANDIRDIĞI DİNAMİZM

MUSTAFA KALKAN*

At kelimesi *Cheval-Caballus*, eski Türk metinlerinde ve Kaşgarlı'da *Yunt* olarak geçmektedir. Yunt kelimesi, daha çok sürüler halinde bulunan hayvan topluluklarını ifade etmek için kullanılmıştır. At, hayvanlar âleminde gerek dış görünümündeki güzelliği, gerekse insan tabiatına uyum sağlayabilme özelliğiyle seçkin bir yere sahiptir. Atın yaşayabileceği coğrafi yapılar göz önüne getirildiğinde, otun ve suyun bol olduğu bir mekânın gerekliliği anlaşılır. Bu mekânın, zorlayıcı coğrafi şekiller, yüksek dağlar, dar düzlükler ve hareketi sınırlayıcı çıkıntılarla kaplı olmaması gerekir.

Uçsuz bucaksız otlaklar, eğimli yer şekilleri, nehirlerin bolca bulunduğu alanlar düşünüldüğünde çizilmeye çalışılan şeklin *bozkır (step)* olduğu anlaşılacaktır. Bozkır, Rusça step karşılığı olarak kullanılır fakat bozkır, geniş coğrafi alanları içine alan bir kelimedir. Kuzey Çin'den, Rusya'nın geniş düzlüklerine kadar bulunan bölgeleri içine alan step kelimesi konumuz açısından daha dar anlamda bir mahiyete sahiptir. Bozkır kelimesi, Türk kültürünün neşet ettiği Kuzey Çin ve merkezi İç Asya bölgeleri için kullanılacaktır. "Kuzey Çin, iklimi ve birçok özelliği ile Anadolu iklimine büyük benzerlikler gösterir".¹ Bu bölgenin iklimi ve coğrafi şartları kurt sürüleri dışında, atlara rahatlıkla dolaşabilme imkânı vermektedir.

Asırlardır devam eden bu seyir, bazı dönemlerde at sürülerinin fazlasıyla artmasına sebep olmuş, ehlileştirme ameliyesi gerçekleştirilince bu atlar kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönemde, acaba neden atın ehlileştirilmesine ihtiyaç duyulmuştur ? diye bir soru düşünülebilir. Bilindiği gibi her milletin tarihî gelişim sürecinde basamak basamak tamamladığı kültür safhaları vardır. Bu safhalar, ilkel toplayıcılık, avcılık, hayvancılık ve tarım gibi bölümlere ayrılabilir; kültürel temas ve etkileşim sonucunda bu basamaklarda normal seyri sarsan bir gelişme gözlenebilir.

Normal seyri sarsan bu gelişim dönemini atlama -bulduğu coğrafi yapı ve duyulan ihtiyaçlar gereği- kültür basamaklarını hızla tırmanmış milletlerin etkisiyle de gerçekleşebilir. Taş devriyle tunç devrini yaşayan iki toplumun teması, çeşitli mübadeleler sonucunda, taş devrini yaşayan topluma birçok devri birden atlama şansı

* Niğde Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği Bölümü Öğretim Görevlisi.

¹ V. Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara, 1987, s. 2.

vermiştir.

Türk ve Moğol kavimleri bu sürece aynı coğrafyada yaşamış olmanın getirdiği etkileşim ile girmişlerdir. Yakın temas sonucunda, toplayıcılık ve ilkel avcılık safhasından geçiş yapan Moğollar "atlı kültürle" tanışarak at yetiştirmeye başlamışlardır. Türk boyları ile yakın temastan önce "*Moğollar atı tanımıyor ve onu binek hayvanı olarak kullanmıyorlardı*".² Türk milleti, Asya kıtasında belirgin olarak görülen kültür merkezlerinden Afanesyeva ve Andronovo kültür kuşağının temsilcisi olarak bilinmektedir. Zamanla katedilen safhalar, küçükbaş ve büyük baş hayvanların ehlileştirilmesi ile gelişimini devam ettirmiştir. Bu dönemlerden sonra Türk insanı geniş alanlarda ehlileştirdiği hayvanları idare edebilmek için vahşî (yabanî) hâlde yaşayan atları ehlileştirme yoluna gitmiştir.

Diğer yabanî hayvanlar, ancak at gibi üstün hız potansiyeline sahip olan bineklerle durdurulabilir düşüncesi insanları bu tür bir harekete yöneltmiş olabilir. Ayrıca uçsuz bucaksız bozkırlarda mesafeleri katetme ve engebeli arazide yürümenin zorlukları düşünülürse, ata duyulan ihtiyaç rahatlıkla anlaşılabilir. Atın ehlileştirilmesi daha sonraki dönemlerde toplum hayatında büyük değişikliklere yol açmış, zamanla büyük at sürüleri ehlileştirilen atlarla ele geçirilmişlerdir. At, kısa sürede toplum hayatında önemini artırarak *atlı kültür* diye kültür safhalarından birine adını verebilecek ölçüde önemli bir unsur haline gelmiştir. Fakat bozkır kültürünün bütün "*... prensipleri yalnız attan ibaret değildir*".³

At, bu kültüre dinamizm kazandıran en önemli hayvan olmasına rağmen Türk kültürünün gelişim seyrini sadece bir faktöre bağlamak yanlıştır. Avrupalı araştırmacıların bilinçli olarak veya düşünmeden kullandıkları "atlı medeniyet" kelimesi bu tür bir açıklamayı gerekli kılmıştır. At, Türk kültüründe sosyal yapının oluşumunu etkilemiş, hareket kabiliyeti ile uzak bölgelerle kısa sürede temas şansını sağlamıştır. Hareket serbestiyeti ile insan bedenine kazandırdığı direnç ve dayanıklılık daha sonraki dönemlerde ok, arkasından mızrak (cıda) gibi iki silâhla bütünleşince çağdaşları arasında yenilmesi imkânsız bir sistem oluşturmuştur.

Türk sosyal hayatı, disiplinli oluşumu ile bu avantajı organize bir şekilde değerlendirmiş ve yapısını askerî sisteme göre düzenlemiştir.

² V. Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya'da At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Malumat", *Ülke*, Sayı 92, 1942, s. 189.

³ İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, 1988, s. 202.

KUZEY KÜLTÜR ÇEVRESİ VE EHLİLEŞTİRİLMİŞ ATIN (PRJEVALSKİY) BULUNUŞU

Yayladan kışlağa doğru sürüp giden bu hayat nüfus artışı, hayvanlara gerekli olan otlak ihtiyacı, insanları çevreye yöneltmiş ve diğer kültürlerle temaslar böylece kurulmaya başlanmıştır. Fakat atlı kültürün gelişimini tamamlama ve yayılma safhasına geçişi, beraberinde Çin ve Mezopotamya gibi zengin yerleşik medeniyetlerin saldırıya uğramalarına sebep olmuştur. Asya'daki bu kültür alanlarından "*Anav, eski Türkistan'da bir medeniyet merkezi idi. Orta Asya'da tam taş devrine (Vollneolithicum) ait yegâne kazı yeri burasıdır. Kuzey kurgan'ın üst tabakaları II. kültürü, güney kurgan'ın alt tabakaları III. kültürü ihtiva ederler. Anav'ın ikinci kültürü, evcil hayvanlar hakkında çok malumat temin etmiştir. Evcil ata ait olan kemikler de II. kültürde bulunmuştur.*

*Pumpelli, buradaki at kemiklerinin evcil hayvanlara ait olduklarını kabul eder ve Anav atını dişleri bazı hususiyetler gösteren ve bu itibarla kısmen Sibir Sübfossil atına benzeyen fakat diğer evsaf itibarı ile Şark atlarına mahsus hususiyetlere malik olan bir tip olarak izah etmektedir".⁴ Bu sahanın uzman araştırmacılarından Christian, yaptığı tetkikler sonucunda "*Şimalî kurgandaki I a tabakasında bulunan at kemiklerinin M.Ö. dördüncü bin yılın ilk yarısına ait olduklarını tahmin etmektedir".⁵ Evcil atın bu kadar eski çağlara tarihlenmesi, atlı kültürün gelişim seyrini göstermesi açısından çok büyük bir önem arzeder. M.Ö. 220'li yıllarda Türklerin, Çin'i ve diğer kavimleri atlı birliklerle zor durumda bırakabilecek olmaları artık bu kültürün zirve dönemlerini yaşadığını gösterir. Fakat, Hunlar'dan önce atlı kültürün bilinen ilk temsilciliğini İskitler yapmışlardır. M.Ö. VIII-VI. asırlarda Alpler-Kafkaslar arasındaki sahada belirgin olarak atlı kültürün kalıntıları vardır. "*M.Ö. 1700 tarihinden itibaren Orta Asya'da göçebe ve muharip bir kavme ait kültürün yavaş yavaş hakim olmağa başladığı görülür".⁶***

"Hunların yerleşik oldukları bölgelerde yapılan kazılar sonucunda, evcil hayvanlar arasında atın ön planda yer aldığı artık büyük bir açıklık kazanmıştır. Şibe, Katanda, Berel, Tüekta, Pazırık, Noin-Ula kurganlarında atların gömüldüğü bölümlerden eğerler, koşum takımları ve eğer altı örtüleri gibi birçok atla ilgili zengin malzeme ele geçirilmiştir".⁷ Atın farklı kültürler tarafından ehlileştirildiğini öne süren tezler de vardır. Mc. Govern, "Atı

⁴ S. Batu, *Türk Atları ve At Yetiştirme Bilgisi*, Ankara, 1951, s. 10.

⁵ Batu, *a.g.e.*, s. 10.

⁶ B. Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 1988, s. 7.

⁷ N. Diyarbakırlı, *Hun Sanatı*, İstanbul, 1972, s. 40.

İskitlerin ıslah ederek yetiştirdiğini fakat İskitlerin, Türk olmayıp Hindu-Germenlere mensup olduğu" fikrini ileri sürmüştür. Ayrıca E. Erkes ise atı ilk ehlileştirilen ve kullananların Çinliler olduğunu savunmaktadır. V. Eberhard bu nazariyeleri kabul etmeyerek Çinliler'de o devirlerde at yetiştirme kültürünün teşekkül etmediğini vurgulayarak "... Şimal Çin'de, Şansi eyaletinde şimal kültürü denilen bir kültür bulunduğu, bunu temsil edenlerin de, Türk-Moğol kavimleri olduğu kanaatinde dir".⁸ Mc. Govern, V. Eberhard ve E. Erkes'in birlikte paylaştıkları tek nokta Şansi eyaletinin at yetiştirmede en eski yetiştirme bölgesi olmasıdır.

Arkeolojik kazılar sonucunda at yetiştirme ve ehlileştirme ameliyesinin M.Ö. 2000-1700 yılları arasında gerçekleştirildiği görülmektedir. O. Menghin'e göre Kırgız stepleri ve Gobi bölgesi yabanî atın ilk vatanıdır. Gander, atın evcilleştirildiği bölgeyi Orta Asya olarak belirttiği gibi "İran'daki atların kökeni olarak İç Asya'yı kabul etmiş ve bu bölgeden gelen Türklerin Prçevalski tipindeki atı da beraberlerinde getirdikleri fikrini ileri sürmüştür".⁹ Atın yetiştirildiği bu kültür kuşağı, umumî adla "Türk-Moğol kültürü" olarak tanımlanır fakat bu ortak bir kültür değildir.

Türk-Moğol kültürü, M.Ö. 600 senelerinde kesin olarak birbirinden ayrılmıştır. Bu tarihlerden önce Çin kaynakları Türkler ve Moğolları, Jung-Ti adıyla tanımaktadırlar. Kuzey Çin'de yerleşen kavimlerin yaşayışlarını bir süre sonra inceleyerek Türkleri ayıran Çinliler, Moğollarla aralarındaki bariz farklılığı görmüşlerdir.¹⁰ Çin kaynaklarının da belirttiği gibi atın binek hayvanı olarak kullanılışı M.Ö. 300'lü yıllarda Çin yıllıklarındaki ifadesiyle "doğu-kuzey barbarlarından" alınarak atlı birlikler teşkil edilmeye başlanmıştır. Çin'de atın yaygın olarak kullanılışı İlk Han Sülalesi (M.Ö. 202-M.S. 22) döneminde görülür ki bu dönemde Hun Tanrıkuu Mete'nin tahtta bulunduğu yıllardır. Mete (M.Ö. 209-174) döneminde atın ehlileştirilme aşaması asırlar önce tamamlanmış, at bir savaş hayvanı olarak uygulanacak taktikler için sıkı bir terbiyeyle savaşa hazırlanmaya başlanmıştır.

ASYA AT IRKLARI VE ŞARK ATLARINDAN PRJEVALSKİY ATI

At ırklarını "...yetiştirildikleri yerlere, cüsselerine ve yaptıkları işlere göre Şark atları, Garp atları veyahut sıcakkanlı ırklar, soğukkanlı ırklar diye de ayırabiliriz. Şark atları veya

⁸ V. Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya'da At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Malumat", *Ülkü*, XVII-1941, s. 161-172; M. D'Ohsson, *Moğol Tarihi*, (çev. M. Rahmi), İstanbul, 1340, s. 16-17.

⁹ Batu, *a.g.e.*, s. 15.

¹⁰ M. Kalkan, "Türk-Moğol Kavimleri Arasında Tatarlar ve Menşei Meselesi", *Türk Kültürü Dergisi*, XXXIV, S. 393, Ocak 1996, s. 16.

sıcakkanlı atlar grubunda Türk atları, Arap atı, Türkmen atı, Acem atı gibi asil ırklar vardır".¹¹ Bu at ırklarından, Türkler arasında kullanım yoğunluğuna sahip olanları asil Türkmen ve Acem atı denen en iyi cinslerdir. Arap atı ise, daha sonraki yüzyıllarda Türklerin, Araplarla teması sonucunda Tolunoğulları, İhşidîler ve Memlûklular döneminden itibaren kullanılmaya başlanmıştır.

Arap atının, Fergana bölgesindeki atlarla karışmış olabileceği üzerinde durmak gerekir. Kaynaklarda *kan terleyen* güzel atlar olarak evsafı tasvir edilen bu cins, asil Arap atına benzerlik göstermektedir. Bu atlar, cüsse itibarıyla Orta Asya bozkırlarındaki Moğol veya Prjevalskiy adıyla tanınan atlardan daha büyük bir yapıya sahiptir. İç Asya, Türkistan, Gobi çölü kültür çevresi ve Moğolistan bölgesinde yaygın olarak kullanılan atlar Prjevalskiy (Moğol) atı ve Türkmen atı denen cinslerdir. Fakat kullanım alanının genişliği ile Prjevalskiy adlı bir Rus seyyah tarafından tespit edilip isimlendirilen bu at, Asya'nın birçok yerinde kullanılmıştır. Rahmetli İbrahim Kafesoğlu, "Bozkır kültüründe savaşçı çobanlar tarafından binek ve muharebe atı olarak kullanılan atın Przevalsky cinsi değil *küçük bedenli, uzunca ince bacaklı, küçük ve mağmur başlı, sert tırnaklı batı bozkırları, cinsi olduğunu belirtmiştir*".¹² Düşüncemize göre bu tip, Prjevalskiy atının zamanla iyileştirilerek daha güzel tipolojik bir şekil almış hâlidir. Rahmetli B. Ögel'e göre de "*Umumiyetle Orta Asya'nın yerli atları, 'Moğol' veya 'Prjevalski' adı verilen atlardır*".¹³ Türkmen atı denen atlar ise İç Asya'ya, Batı Türkistan'dan getirilmiştir; fakat bölge ikliminin zorluğu, bu atların büyük cüsseleri ve manevra yeteneklerindeki ağırlık, sayılarının sınırlı tutulmasına sebep olmuştur.

Türkmen atının bu dezavantajları muharip atlıları, üstün dirence sahip olan, çölün verimsiz alanlarında bile açlık çekmeyen, güçlü fiziği ve kas yapısıyla uzun mesafeleri hızla kateden Prjevalskiy atını tercihe yöneltmiştir. Araştırmacı Antonius'a göre "*Rusya'daki Mongol ırkı, Prçevalski atına akraba olan diğer bir yabanî numuneden neşet etmiş bu ırk da akvam muhacereti [Kavimler Göçü] ile Avrupa'ya ve Cenubî Asya'ya gelerek Tarpan tipi ile karışarak muhtelif evcil at ırklarının çıkışına sebep olmuştur. Geçen asrın ortalarına kadar Rusya'nın güney steplerinde, Prçevalski numunesinden ayrı evsafa oları bir yabanî at ırkı 'Tarpan' yaşıyordu. Tarpan ufak boylu (130 cm kadar irtifai vardı) yapısı Prjevalskiye nazaran daha ince, başı daha asil ve küçüktü. Donu sincabi idi*".¹⁴

Bu saha üzerinde çalışılan bazı akademisyenler Tarpan denen atın, Prjevalskiy

¹¹ S. Batu, *Türkler ve At*, Ankara, 1952, s. 32.

¹² Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 206; E. Esin, "The Horse in Turcic Art", *CAJ*, X, 3-4, 1965, s. 201-218.

¹³ Ögel, *a.g.e.*, s. 65.

¹⁴ Batu, *a.g.e.*, s. 213-214.

atı ile birleşmesi sonucunda ortaya çıkan ıslah edilmiş ırkı ön plana çıkarmaları batı bozkır bölgesini esas almalarından kaynaklanmaktadır. Fakat Prjevalskiy ve Tarpan'ın birleşmesi, melezleme olan son derece güçlü bir hayvanın neşet etmesine sebep olmuştur. Araştırmacıların *batı bölgesini* esas alarak, Prjevalskiy atını kabul etmemeleri muhtemelen Tarpan veya melez ırkın üzerinde durmalarından kaynaklanmaktadır.

"Eguus ferus, Pallas yani Prçevalski atı ilk defa Türkistan'da evciltirmiştir. Bu atın vaktiyle ehlileştirilmiş iken bilahare tekrar vahşî hâle geçmiş olduğu kabul ediliyorsa da bugün çöl hâline gelmiş olan bu bölgelerin vaktiyle münbit ve mahsuldar olduğunu ve kesif insan kitlelerini beslemiş bulunduğunu kabul etmek gerekir. Bu itibarla böyle medeni bir mıntıkanın civarında yabani bir atın yaşamış olduğunu kabul etmek güç olacaktır. Prçevalski atı eski zamanlarda, Orta Asya'da yaşamış olan Türk kavimleri tarafından evciltirmiştir. Talko Hroncevitiz tarafından Maverayı Baykal mıntıkalarında tarihten evvelki devirlere ait ve büyük adamlara mezar teşkil eden tepelerden toplanan evcil hayvan kemikleri arasında tipik Prçevalski kafatası kemiklerine tesadüf edilmiştir".¹⁵ Türklerin dağılmış olduğu coğrafî alan düşünüldüğünde (Güney Moğolistan, Türkistan, Kuzey Çin, Rusya, Batı Avrupa, İran, Hindistan, Arap yarımadası) bu bölgelerdeki at ırklarının da kullanılmış olması gerekir. Fakat yapılan kazılarda, Prjevalskiy atı buralarda da bulunmuştur; bu da kullanım alanının genişliğini göstermesi açısından önemlidir. Batı (Atilla) Hunları, Avrupa'ya göçleri sırasında bu bölgede İskitler döneminden beri görülen (Tarpan ve melez ırk) atlar da kullanmışlardır. İyileştirme ve melez ırkların çoğaltılmasıyla, Batı Hunlarının askerî hareketlerinde temel dayanak olan at ihtiyacı ancak karşılanabilmiştir.

Aksi takdirde zamanla Atilla'nın ordusuna katılan diğer milletlere de at temini mümkün olmayacak, bu kadar büyük ordular teşkil edilemeyecekti. Zaten Batı Avrupa'da tarım alanlarının bol olmasından dolayı yeterli sayıda at yetiştirmek ve bulmak çok zordu. Kırgız ve Türkistan bozkırlarından gelebilecek at sürüleri düşünülecek olsa bile bu kadar fazla insana at bulunamazdı. Atilla Hunlarının, Orta Asya ile olan bağları kopmuş değildi, daimi bir göç hareketi devam etmiş, bu yol asırlar önce İskitler tarafından açılmıştı. Her atlı muharibin bir de yedek atı vardı; ayrıca bu akınlar yerleşme amacına yönelik olarak yapıldığı için at sürüleri de götürülmüştü. Buna rağmen sonraki dönemlerde at ihtiyacının fazla sayıda artması ister istemez Hunları, Prjevalskiy atının dışında diğer ırkları da kullanmaya zorlamıştır. Ayrıca Gotlar (Vizigotlar, Ostragotlar) Franklar, Burgonlar ve Alanlar da Batı Hunları'na karşı koyabilmek için güçlü atlı

¹⁵ Batu, *a.g.e.*, s. 24.

birlikler oluşturma yoluna gitmişlerdir. Bilindiği gibi Roma İmparatorluğu'nun başkentine yönelen Atilla'nın ordusunda, Avrupalı askerlerin çok sayıda bulunması da mevcut at miktarını göstermesi açısından düşündürücüdür. Güney Rusya'da ve Macaristan'da yapılan kazılarda Prjevalskiy,¹⁶ atının yanı sıra diğer at ırklarının bulunması da bu açıdan açıklayıcı bir öneme sahiptir.

Prjevalskiy "...atının cidago yüksekliği 127-132 santimetredir. Beden yapısı tıknaz, baş büyük, yüz kısmı uzun, boyun kalındır. Cidago alçak, beden geniş derin ve bacaklar kuvvetlidir. Don sarı kırmızımtrak esmerdir. Ağız etrafı ve karın altı açık renkte kıllarla örtülmüştür. Sirtında koyu bir ester çizgisi vardır. Omuz çizgileri az barizdir. Bacak nihayetleri (arka kısımları açık renkte olmakla beraber) koyu renktedir. Tarsus ve carpuslar'da muhtelif kesafette müsteraz çizgiler vardır. Yele koyu renkte, kısa ve dik; kuyruk koyu renkte ve üst kısmı kıllarla örtülüdür".¹⁷ Prjevalskiy'in "Kafası, çavdar renginde, burnunun ucu ve dudaklarının uç kısımları beyazdır".¹⁸

"...Görünüş olarak eguus caballus, eguus Przevalski, Tarpan atlarının üçünde de olduğu gibi biçim olarak eşek, hemiyon ve yaban eşeğini andırır".¹⁹ Yeni keşif olunan ve Çungarya çölünün en yaban bölgelerinde yaşayan bu ata Kırgızlar, kertag, Moğollar ise take (ya da teke) adını verirler".²⁰ "Eguus Orientalis adı verilen Tarpan yabanî atı ise daha sonra Güney Rusya steplerinde evciltirmiştir. Milat'tan 1800-1200 yıl önce Arî kavimlerin (Ariklar) Güney Asya'ya ve Mısır'a yaptıkları büyük göçlerle Tarpan tipi evciltirilmiş at, o devrin güney'deki büyük medeniyet merkezlerine yayılmıştır. Kuzey Kafkasya'da, Maikop kültüründe (M.Ö. 2000) evcil at bulunmaktadır. Maikop'un meşhur gümüş vazosunda at resimlerine tesadüf edilir. Fakat bu atların Prçevalski tipine ait oldukları muhakkaktır. Kuzey Kafkasya'nun, Tarpan yabanî atının yayılma bölgesine dahil olduğu düşünülürse, bu buluş şayana dikkattir".²¹ Prjevalskiy "... atı seneler geçtikçe değişmiş bugünkü kuvvet ve kudretinden her şeyinden zevk duyduğumuz sevimli bir at türemiştir".²²

Türklerin at yetiştirme fennine hakkı ile vakıf olmaları, bu ıslah etme ameliyesini

¹⁶ Prjevalskiy, Przevalsky, Prçevalski (Eguus ferus, Palas) Przevalskii adlarının farklı şekillerdeki yazılışları verilmektedir. Makalede Rusça yazılışı esas alınıp (Prjevalskiy) olarak kullanılmıştır.

¹⁷ Batu, a.g.e., s. 133.

¹⁸ M. N. Prjevalskiy, *Tibet Seyahatnamesi*, (terc: Ömer C. Eren), Ankara, 1990, s. 45.

¹⁹ J. Keegan, *Savaş Sanatı*, (terc:F. Doruker), İstanbul, 1995, s. 242.

²⁰ Prjevalskiy, a.g.e., s. 45.

²¹ Batu, a.g.e., s. 14.

²² B. Dilaver, *At Bilgisi*, Ankara, 1947, s. 5.

rahatlıkla gerçekleştirebildiklerini gösterir. Prjevalskiy atının zamanla, farklı ırklarla melezleme yoluna gidilerek iyileştirilmiş olması, Türklere savaşlarda belirgin bir üstünlük kazandırmıştır. Cahiz'in "*Türk, baytardan daha usta, atını terbiye etme bakımından seyislerden daha başarılıdır. Atını kendi yetiştirir, tay iken kendisi terbiye eder. Atının adını söylerse at onu takip eder, koşarsa at arkasından koşar*"²³ sözleri Türklerin at yetiştirme fennine verdikleri değeri göstermesi açısından önemlidir.

Bugün Anadolu'daki at ırkları da, Prjevalskiy ve Tarpan at tiplerinin belirgin izlerini taşımaktadır. Orta Asya'da daha sonraki dönemlerde "*Savaş atlarının daha çok ipekle mübadele edildiğini belirten Çin kaynakları, yalnız Göktürk çağında ayrı adlar altında zikredilen on bir cins Türk atından bahsetmişlerdir*".²⁴ Göktürk Kitabeleri'nde attan sık sık bahsedilerek savaşa katılan atların adları bile zikredilmiştir; bu da Türklerin ata vermiş olduğu değer açısından önemlidir. Savaşta hayatını emanet ettiği atın küçücük yaştan itibaren sahibi tarafından yetiştirilmesi aralarında bir sevgi bağı oluşturmuştur. Zaferler ve yaşanan olaylar birçok yerde onları kader ortağı yapmıştır. Mücadelelerde atlarının vurularak ölmesi muharipleri çok üzmüş, yıllarca iyi bir eğitimle yetiştirdikleri atları daima anmışlardır. At, Türk tefekküründe kelimelerle ifade edilemeyecek bir yere sahip olmuş, en önemli değer sayılan üç şeyden birini teşkil etmiştir.

At, avrat, kılıç Türklerin en önemli değerleridir. Bugün bile at hakkında yüzlerce şiir, deyiş, atasözü ve mani vardır. *Erzurum-Oltu* yöresinde "*Erken kalkmayan avrat, söz dinlemeyen evlat, mahmuzla giden at, kapında varsa kaldır at*" deyişi Türk'ün sosyal hayatıyla atın bütünleşmesini göstermesi açısından önemlidir. Ata verilen değer bu kadarla kalmamış, savaşın değerli unsurlarından biri olan at, aynı zamanda spor ve eğlence için de kullanılmıştır. Çevgen (Polo), Gökbörü, Oğlak oyunları günümüzde bile Kırgız ve Afgan Türkleri arasında oynanmaktadır. Erzurum ve Anadolu'nun muhtelif yerlerinde oynanan cirit oyunu, eski savaş kültürünün bu güne kadar gelen, spor şeklindeki bir uzantısıdır. Ayrıca Orta Asya'da yapılan at güreşleri, Türklerin içtimaî hayatını daha farklı bir açıdan renklendirmiş ve verilen büyük ödüller daimi bir teşvik unsuru olmuştur. Atın zamanla önemini yitirmesi ve yerini farklı unsurlara bırakması ona verilen değeri hiçbir zaman için değiştirmemiştir. Yine sosyal hayatla bütünleşen adetlerin arasında Türk boylarında, erkeklerin evlenebilme hakkına sahip olabilmeleri için gelin adayını at koşturmada, ok atmada ve Türk güreşinde yenme zarureti vardı.²⁵ Atın

²³ Cahiz, *Hilafet Ordusunun Menkibeleri ve Türklerin Faziletleri*, (çev: R. Şeşen), Ankara, 1988, s. 68.

²⁴ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 209.

²⁵ Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lugati't Türk*, (çev: A. Temir), İstanbul, 1995, s. 187.

bu adetler arasındaki özelliği vurgulanması gereken nokta olmasına rağmen ilgi çekici diğer nokta Türk kadınının damat adayıyla güreşmesidir. Günlük hayat seyri içinde bir erkek gibi bütün işlere koşuşturan kadının (hatunun) bir erkekle güreş tutabilecek kadar güçlü olması herhalde bozkırda yaşayan Türk kadınının erkeğinden bir eksiğinin olmadığını gösteriyor olsa gerektir. Bu ilk bakışta çok ilginç bir durum gibi görünüyorsa da aslında gayet normaldir.

"Birçok Türk uruğunun bu derin sevgi yüzünden atın adını kullandığı görülmüştür. Ala yuntluğ ve Tor aygırlarda olduğu gibi Karakalpak boylarının en önemli kolları, Kara tay, Sarı tay, Boz tay adlarını taşır".²⁶ Ayrıca Türk boyları bununla da kalmamış, Peçenekler yerleşim bölgelerine, at adlarını vermişlerdir. Türklerin ata binmedeki maharetleri ve at üzerindeki manevra kabiliyetleri birçok seyahatnamede hayranlıkla dile getirilmiştir. Türk Kazaklar için söylenen şu söz önemlidir: "...Yayan yürürken görülen beceriksiz ve hantal hâl, at üzerinde yerini oynak ve çevik hareketlere bırakır".²⁷ Türk düşüncesinde at dinî motiflere bile girmiş ve birçok Türk büyüğünün mezarında kurban edilen atların kalıntılarına rastlanmıştır. Gök Tanrı ve atalara hayvan kurban etme büyük bir öneme sahipti. "Kanlı kurbanların en önemlisi at kurbanıdır. Attan sonra koyun [koç] gelir. Sığırın kurban edildiğine ancak Kazak ve Kırgızların destanlarında rastlanır".²⁸ Bazı mezarlarda yak öküzü'ne rastlanmışsa da bu çok nadirdir; bilindiği gibi atla beraber yak öküzü'nün kılıkları Türk tuğlarında da kullanılmıştır.

Atların sosyal hayata girişindeki belirginlik *Yunt yılı* ismiyle Türk takvimlerinde de görülür. At, gerek sütü *kımız* gerekse eti ve derisinin kullanılması yönüyle Türklerin en önemli maişet mambalarından biridir. Özellikle "...kımız, bedeni soğuk iklimde sıcak tutması ve besleyici olması açısından yararlıdır".²⁹ Türkler'deki cennet inancı ölen insanların diğer tarafta (ahirette) aynı hayatı yaşayacakları düşüncesini de beraberinde getirmiştir. Bundan dolayı ölen insanların ardından *Tengri* (Allah) için at kurban edilerek mezarlarının üzerine bırakılmıştır. Bu kurban merasimi Türklerde büyük bir önem taşımaktadır. Kurganlar (mezarlar) kişinin zenginliğine göre çeşitli boyutlarda kazılmıştır. Aynı zamanda zengin kişilerin mezarlarında ekonomik güçlerine göre artan sayıda atın kurban edildiği anlaşılmıştır. Fakat kurban edilen atlar ya ölünün yanındaki küçük odaya ya da mezarın üstüne

²⁶ Diyarbakirli, a.g.e., s. 38-39.

²⁷ V. Radlof, *Sibirya'dan*, c. II, (terc:A. Temir), İstanbul, 1995, s. 187.

²⁸ A. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara, 1986, s. 100.

²⁹ Kımızın faydaları için bkz., M. Kalkan, *Orta Asya Türk Devletlerinde Ordu ve Savaş Stratejileri*, İzmir, 1995, s. 25.

konulmuş kesafetle cesedin bulunduğu odaya alınmamıştır. Atların büyük çoğunluğunun eğerlerle ve koşum takımları ile birlikte gömüldüğü görülmüştür. "*Pazırık II kurganında bulunan atların yelelerinin kesilmiş olması, kuyruklarının örülmesi...*"³⁰ dini törenlerle (yuğ) ilgilidir.

"*Altaylılar ve Yakutlar (bugün bile) kurban olarak kestikleri atın derisini uzun bir sıraya geçirip tıpkı at şekline sokarak asarlar. Bu kurban törenine mal kagıp yat (hayvanı gönderme), merasiminin yapıldığı bu yere de tayılga derler*".³¹ Mezarlardan çıkan atların kalıntıları, soğuk yüksek yerlerde buzla kaplı olduğu için bozulmamıştır. Atlar dikkatle incelendiğinde kulaklarında "*inler*" görülür; fakat kızgın damga işaretleri yoktur. "*Çok eski zamanlardan beri birçok Türk boyu aralarında şahsî ve hususî mülklerini, eşyalarını ayırabilmek için damgalar kullanmışlardır*"³² İşte bu mülkiyet anlayışı gereği binlerce atın birbirine karışmaması için kulaklarından işaretlenerek ayrılabilirdikleri anlaşılmıştır. *În* (*en*) kelimesi, bu gün bile Erzurum-Oltu bölgesinde *en* olarak *i-e* değişimiyle kullanılmaktadır.

M.S. 981 yılında, Uygur Türklerinin başkentine giden Çin elçisi Vang Yen-te, atın, Uygurlar arasındaki önemine değinerek "*...iyi ata bütün olarak ipek tomarını verip alıyorlar, fakat kötü ata en fazla üç arşın ipek veriyorlar. Burada zenginler de fakirler de, halkın tamamı et yiyorlar...*"³³ diye açıklamıştır. Daha sonraki dönemlerde İbn Batuta adlı seyyah Bulgar Türkleri arasında gezerek "*Deşt-i Kıpçak Seyahati*" adıyla seyahatnamesinin bir bölümünde önemli bilgiler vermiştir. İbn Batuta, "*Türk boyları arasındaki atların fazlalığını görünce şaşırmış ve "bu memlekette at çok fazla, fiyatı da çok azdır. Güzel atlar kendi akçeleri ile elli altmış dirhemdir. Bu ise bizim bir dinarımıza karşılık gelir*"³⁴ diyerek diğer memleketlerde bu kadar fazla atın bir arada görülmediğini açıklamıştır.

Ayrıca Ramazan ayında yediği at eti de ona ilginç gelmiş, Türklerin at ve koyun etine gösterdikleri ilgiyi ayrıntısı ile zikretme ihtiyacını hissetmiştir. İbn Fadlan'da seyahatnamesinde Bulgar padişahının "*...bıçakla eti üçe kesip, birini: kendine, birini elçiye verdiğini, diğerini ise belirli bir tertiple*"³⁵ dağıttığını anlatıp bu işin Türkler arasında

³⁰ A. İnan, *İkinci Pazırık Kurganı*, Ankara, 1952, s. 137.

³¹ Diyarbakirli, *a.g.e.*, s. 166.

³² D. Garifullin, "Türki Tamgalar", *Miras*, 3(4), Kazan, 1992, s. 92.

³³ A. Z. Velidi Togan, *Kısaca Türk-Tatar Tarihi*, Kazan, 1992, s. 32.

³⁴ İbn-i Batuta, *Deşt-i Kıpçak Seyahati*, Orenburg, 1917, s. 20.

³⁵ R. Fahreddinev, *Bulgar ve Kazan Türkleri*, Kazan, 1993, s. 68.

önemli bir yere sahip olduğunu belirtmiştir.

PRJEVALSKİY ATININ ATLI KÜLTÜRE KAZANDIRDIĞI DİNAMİZM

Asya bozkırlarının yüksek ovalar ve yaylalarla çevrili olması, Türk insanına sınırlı oranda tarım yapma imkânı vermiştir. Asya konargöçerleri hayvancılığa yönelmiş, zamanla ehlileştirdikleri küçük ve büyük baş hayvanları otlatarak besleyip maişetlerini bu yolla temin etmişlerdir. Atın ehlileştirilmesi ile geniş ovalara ve otlaklara hâkim olan Türk boyları, atın getirdiği hareketlilikten de faydalanmışlardır. Fakat bu hareketlilik artan at sürülerine ve koyunlara yeni otlaklar arama zarureti de beraberinde getirmiştir. Türk hâkimiyet telakkisinde *Orun*, yani yer alma düzeni her boyun hangi bölgede hangi otlaklara yerleşeceğini belirlemişse de artan nüfus ve hayvan sayısı mücadeleleri kaçınılmaz kılmıştır.

Türk boyları belirli bir siyasî teşekkül oluşturma fikrinde mutabık olana kadar şiddetli mücadelelere girişmişlerdir. Millet olma şuuru kendini siyasî bir teşekkül oluşumuna zorlayınca bir araya gelen Türk boyları büyük bir güç olarak görünmeye başlamışlardır. Yüzyıllarca bu seyir içinde giriştikleri mücadelelerde dağınık olan Türk boyları, Çin'in etkisiyle zor durumda kalarak birleşme yoluna gitmişlerdir. Bu güç oluşumu ve bu gücün kazandırdığı dinamizm farklılığını büyük ölçüde at gibi hareketli bir hayvana borçludur. At sayesinde, avcı-toplayıcı kavimler ve yerleşik medeniyetler üzerinde hâkimiyet tesis edilebilmiştir. Yerleşik olan kültürler asırlarca haşır neşir oldukları topraklarla bütünleşmiş, basit köylüler iklimin dışında başka bir şeyle mücadeleye girişmemiştir. Hayatlarını tarlada geçiren Çinlilerin saldırıyı ve savunmayı bilmemeleri Hun atlılarının işini kolaylaştırmıştır. Her ne kadar yaya askerler ile oluşturulan devasa birliklere sahipse de, bu birlikler çoğu kez iç isyanlar ve küçük nitelikli çarpışmalarda kullanılmıştır.

Bambaşka bir düşman ve uygulanan atlı taktikler, Çinlileri tanımadıkları düşmanları karşısında zor durumlara düşürmüştür. Atın kazandırdığı hareketlilik, manevra gücü ve uzaktan yok edebilme imkânı, askerlik tarihinde hareketsiz piyade birlikleri için bir yıkım olmuştur. Özellikle Türk boylarına yakınlığı ile Kuzey Çin bu hareketlilikten nasibini almış, ilk temas bölgelerinden birisi olması sebebiyle yerli halk, Türklerle tanışmaya başlamıştır. Bu akınlar sırasında atın getirdiği hareketlilikle kısa sürede Gobi çölü geçilmiş ve Çin'in iç bölgelerine kadar girilebilmiştir. Çin piyade birlikleri ağır hareket ettikleri için Hun atlılarına yetişemiyor, yetişse bile uzaktan yapılan ok atışları ile bu birlikler kısa sürede tesirsiz hale getiriliyorlardı. Hun atlılarının Gobi çölünü geçerek akın düzenlemeleri asırların getirmiş olduğu olaylar ve tecrübelere

dayanır. Bu uzun mesafeli akınlar gerek dayanıklılık gerekse çöl iklim şartlarına uyum sağlayabilecek atları gerektirmiştir. Ayrıca Hunlar, bu bölgelerde yollar tespit ederek Gobi çölü'nün, uç sınır garnizonlarında önceden su ve erzak depoları kurmuşlardır. Prjevalskiy atı, güçlü kaslı bacakları ve bitki köklerinden beslenebilme özelliği ile çöl bölgesini rahatlıkla geçebilmiştir. Uzun mesafeleri kısa sürede katedebilme özelliği de Prjevalskiy atının bir başka hususiyetidir. Bu uzun mesafeleri kat eden birlikler, atlar sayesinde fazla zorluk çekmeden istenilen yere zamanında ve hızla vurucu bir güç olarak ulaşabilmiştir.. Fakat "*Mesafe mahdut değilse, yani uzaksa er bu yüzden muharebe takatini kaybedeceği gibi, bir sıkışık durum meydana gelince bu kıymetli silahları taşıyamayacak, bırakacaktır. Bu hal kaybedilen silahların birkaç misli stokları bulunan ordularda belki mühim değildir; fakat yalnız eldeki mevcutlara istinat eden ordular için son derece ehemmiyetlidir*".³⁶ Atın getirdiği bu hareketlilik ve avantajlar uzun süre piyade birliklerinin önemini ikinci plana itmiştir.

Zamanla ateşli silahların kullanılması ile piyade birlikleri tekrar atlı birlikler karşısında kaybettikleri prestijlerine kavuşma şansına sahip olmuşlardır. Bu atın ehlileştirilmesinden sonra yetiştirme fennine vakıf olan Türkler³⁷ melezleme yolu ile Prjevalskiy atı üzerinde iyileştirmeye gitmişlerdir. Daha tayken sıkı çalışma talimleri ile kıvraklık kazanan bu atlar ırkî özelliklerinin getirdiği dayanıklılıkla da Hun askerlerinin gözdesi durumuna gelmişlerdir. Çinliler, Hunların atlı birliklerle verdiği zararın boyutlarını ve atlı askeri düzenin önemini ancak *İlk Han* döneminde anlayabilmişlerdir. Çinli generaller askerî hareketin tek temelini at olduğunu anlamaları sonucunda bu tarihlerden sonra sınır boylarında kurulan pazarlardan yüksek fiyatlarla at satın almışlardır.

Sonunda Çin ordusunda bu atlardan süvari birlikleri teşkil edilmiş ve orduları, Hun askerî eğitimine göre yetiştirilmiştir. Hun askerî taktikleri anlaşılınca Çin, oluşturduğu birliklerle sınırlı da olsa Hun süvari birliklerini durdurmuştur. Fakat daha sonra Çinli süvarilerin birliklerini geliştirememeleri ve yetersiz sayıda kalan atları bir varlık gösterememiştir. Hun akınları asırlarca Çin'in iç bölgelerine ulaşmış başkente varan saldırılar tekrar düzenlenmeye başlamıştır. Türkler at yetiştirmedeki üstünlüklerinin dışında savaşlarda kendilerine has özel tekniklerde geliştirmişlerdir. Atın "*Özengilerinin kısalığı dolayısıyla Türklerin oturuşları sanki bir kürsüde imiş gibi oldukça içerdedir*."

³⁶ A. Güray, *Modern Harp Gücünde At Kudretinin Değeri*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1951, s. 22,23.

³⁷ S. Batu, *At Eşkali*, Ankara, 1940, s. 3-4.

Dizleri de çok yüksek görünür. Bu durumda mızrak yeme ihtimali çok azdır".³⁸ Hun saldırılarında görülen bu avantaj da farklı bir noktadır. Çinlilerin at üzerinde bir hedef gibi duruşları keskin Hun okçularının işini kolaylaştırmıştır.

Asya'daki Türk boylarına, bu hâkimiyet hükmünü diğer kavimler üzerinde perçinleştiren Prjevalskiy atının askerî değeridir. Bu at sayesinde Hunlar, Çin'den, İran'a, Batı Avrupa'ya, Mezopotamya'ya ve Hindistan'a kadar varan geniş topraklara yayılmışlardır. Göç ettikleri yerlerde at yetiştirme fennine sahip olmayan kavimleri rahatlıkla düzenli birlikleri ile hâkimiyetleri altına almışlardır. Görüldüğü gibi askerlik alanında ortaya çıkan başarılar Türk sosyal hayatının bir parçası olmuş, asırlarca toplumsal yapıyı etkileyerek, gücünü askerî oluşum şeklinde sergilemiştir.

³⁸ F. Sümer, *Türklerde At ve Binicilik*, İstanbul, 1984, s. 22.